

Нечиста сила у традиційних віруваннях українців карпатського регіону

Марина Александренко
Київський національний університет культури і мистецтв
Київ, Україна

Анотація. Українська міфологія багата різноманітними персонажами. Деякі з них перекликаються з демонами слов'янської міфології (русалка, водяник, відьма), однак є і ряд унікальних, що притаманні лише Карпатському регіону та мають свої специфічні особливості. Метою даного дослідження є аналіз причин формування вірувань у нечисту силу серед жителів Карпат, формування типології та характеристика найбільш відомих міфічних персонажів фольклору у цьому регіону, а саме: хованця, мавки, чорта та упира.

Ключові слова: нечиста сила, Карпати, демони, біс, мавка, упир, хованець.

Supernatural Beings in Traditional Beliefs of Ukrainians in the Carpathian Region

Maryna Aleksandrenko
Kyiv National University of Culture and Arts
Kyiv, Ukraine

Abstract. Ukrainian mythology is rich in diverse characters. Some of them have something in common with the demons of Slavic mythology (*rusalka, vodianyik, witch*), but there are a number of unique ones, which are only peculiar to the Carpathian region and have their own specific features. The purpose of this study is to analyze the causes of the formation of beliefs in supernatural beings among the inhabitants of the Carpathians, develop a typology and characterize the most famous mythical folklore characters in this region, namely *khovanets, mavka, chort* and *upyr*.

Key words: supernatural beings, Carpathians, demons, bies, mavka, upyr, khovanets

Вступ

Віра у потойбічні сили, демонів, чудовиськ, притаманна кожному народові та складає кістяк її культури. У фольклорі кожної країни існують унікальні персонажі, що виникли в певних регіонах та характерні лише для конкретної місцевості. В Україні до таких можна віднести Карпати, що оповиті легендами про дивних створінь.

Не дивлячись на значну кількість наукових робіт, що присвячені вивченню українського фольклору та міфології Карпат, цю тему все ще не можна назвати до кінця розробленою, а отже, дослідження персонажів нечистої сили карпатського регіону все ще є актуальною та представляє інтерес для істориків, культурологів, фольклористів, лінгвістів та інших науковців.

Базою для підготовки цього дослідження стали вітчизняні та зарубіжні наукові праці, довідники, підручники, словники, легенди (у письмовому вигляді) та художні твори, що були проаналізовані в ході дослідження. Хронологічні межі роботи варто визначити від початку XIX ст. до кінця XX ст. Методологія дослідження базується на принципах історизму, об'єктивності та комплексності. У роботі застосовувалися спеціальні етнологічні методи історичної реконструкції, типологічного, комплексного, порівняльно-історичного, структурно-функціонального аналізу. Територіально регіон дослідження охоплює Закарпатську, Львівську, Івано-Франківську та Чернівецьку області.

Основними задачами даного дослідження є аналіз причин формування вірувань у нечисту силу серед жителів Карпат, формування типології та характеристика найбільш відомих міфічних персонажів фольклору цього регіону (хованець, чорт, мавка, упир).

Передумови формування образів нечистої сили у карпатському регіоні

Гори завжди чарували людство своєю красою. Надихали, вабили до себе та лякали одночасно. Прекрасні і небезпечні, вони наділені особливою енергетикою, яку люди відчували у всі часи. Вони могли відкрити усю свою красу у вигляді джерельних річок та бездонних озер, низьких кудлатих хмар та загадкових квітів, прадавніх дерев та духмяних трав. Однак, вони могли враз і занепасти життя того, хто поткнеться до них, зчинивши страшну віхолу, вкривши землю зливою чи розпустивши річку з берегів або напустивши диких травин на легковажних відвідувачів.

Міфологія і релігійні уявлення кожного народу мають своє соціальне підґрунтя, оскільки вони формуються в конкретно-історичних умовах. Саме цим обумовлюються характерні особливості міфології жителів Карпатських гір. Ці особливості виявляються порівняльним шляхом. Наприклад, грецька міфологія складалася в умовах рабовласництва, її легенди оспівували богів і героїв, які були далекі від земних справ та настроїв народу. Більшість персонажів карпатського фольклору – таємничі, ворожі, безтілесні або незримі, страшні, як сама місцина, що оточувала людей. Усі створіння були своєрідними елементами системи фантастичних уявлень про навколишній світ. Іншим джерелом забобонів та віри в надприродні сили можна назвати випадкові збіги. Збіги за місцем і часом двох різних, нічим не пов'язаних подій дали в минулому початок багатьом повір'ям.

Специфіка винятковою стійкості забобонів пов'язана з тим, що випадки їх підтвердження (які при достатній масовості можуть відбуватися просто в силу випадкових збігів) міцно фіксуються, а факти явної помилковості (яких, насправді, більшість) витісняються. Подібне пояснення виникнення забобонів з точки зору психології було вперше запропоновано Б.Ф. Скіннером. В результаті людина встановлює неправдивий зв'язок між своїми діями і деяким незалежним від них подіями, що вважаються наслідком власних дій. Скіннер експериментально змодельював виникнення забобонного поведінки і, крім того, показав, що забобонне поведінка може бути притаманне не тільки людям, а й тваринам (Попов, 2011).

Виступаючи місцем поєднання потужних стихій – води, повітря, вогню та землі, гори були неначе вищою силою, що керувала долею людини, що опинилася у її владі. Тому не дивно, що місцеві жителі та подорожуючі охоче вірили в існування потойбічних сил і всіляко намагалися співіснувати з ними у злагоді. Існування забобон, ритуалів та вірувань про нечисту силу та можна трактувати як певний психологічний захист, що допомагав людям убезпечити себе від їх негативного впливу та позбавитися страху перед невідомим (Саенко, 2006).

Класифікація представників нечистої сили

Нявки, мольфари, водяники, вовкулаки – невід'ємна частина міфології та фольклору, що притаманна Карпатам. Загалом, усіх цих істот можна охарактеризувати загальноживим терміном «нечиста сила».

Класифікувати представників нечистої сили можна за наступними критеріями:

1) за впливом: позитивні (ті, хто допомагав людям у скрутних ситуаціях, не дивлячись на свою демонічну суть) та негативні (шкідливі духи, які завдавали людям кривди, шкоди, хвороб і могли вбити);

2) за ієрархією: від найбільш впливових («вищих») до тих, що так чи інакше мають відношення до надприродного світу («нижчих»);

3) за виглядом: природній (у вигляді природного явища – вихору, дощу, засухи, граду тощо); зооморфний (у вигляді тварини (кота, кози, летючої миші) або антропоморфний (у вигляді людини, що має ознаки тварини – кігті, роги, хвіст);

4) за місцем проживання: хатні, польові, лісові, водні, гірські і т.д.

Досить чітку класифікацію пропонує А.О. Черепанова, виділяючи такі риси демонологічних персонажів:

- 1) Реальні люди, наділені надприродними силами (відьми, чаклуни) або тварини з демонічними ознаками (тхір, ласка, вуж);
- 2) Реально-ірреальні персонажі (вітер, вихор);
- 3) Ірреальні персонажі, що зберігають зв'язок із реальними людьми (хоча й померлими) – «ходячий мрець», упир;
- 4) Ірреальні персонажі – повністю фантастичні істоти потойбічного світу. Ця категорія ділиться ще на 4 підвиди: а) володарі, патрони, опікуни; б) злі духи; в) помічники; г) залякувані (Черепанова, 1983).

Щоб завершити «портрет» типових представників пантеону нечистої сили, слід додати ще декілька слів про риси, приманні усім міфічним істотам.

По-перше, нечиста сила є всюдисущою, хоча мешкає, зазвичай, в певних місцях: пустках, чагарниках, на берегах водойм, млинах, болотах, трясовиннях, печерах, колодязях, печах, хлівах тощо.

По-друге, для зовнішнього вигляду нечистої сили характерні мінливість, розпливчастість, мінливість, багатолікість (Хусаїнова, 2014).

Перш ніж перейти до більш детального розгляду окремих представників карпатської міфології, варто зауважити, що в даній науковій роботі розглянуті лише ірреальні персонажі та ірреальні створіння, що мають зв'язок із реальними людьми.

Головні представники карпатської міфології. Основні характеристики

Незважаючи на те, що в народному фольклорі існували вірування і про добрих представників нечистої сили, їх позитивні якості все ж таки більш умовні і не є сталими (якщо завдати міфічній істоті шкоди або не виконати її прохання, вона могла суворо покарати або вбити). Крім того, зв'язок із такими істотами був небажаним і завжди носив табуований характер, оскільки всі представники нечистої сили були породженням Диявола і за своєю природою мали шкодити божим створінням.

Одним із найбільш відомих представників нечистої сили у карпатському фольклорі виступає *хованець* (*антипко, служба, помічник, годованець, вихованок, дідько*) – істота на кшталт добре відомого домовика. Часто хованець і домовик є синонімами.

Існує декілька варіантів походження хованців. По-перше, його можна купити. *«Той, що його купує, мусить вирікатися Христа й Богородиці, топтати хрест і плювати на нього та мусить підписатися кров'ю з мизильного пальця. Хто не вміє ним командувати, може дуже легко згинуть. Домовики бувають від багатства, довгого життя й гонорів»* (Пономарьов, Космина та Боряк, 1991); *«Купила собі жінка за літру горівки вихованка так він в скрини все сидів [] Прийшло, як жінка вмерла, вже ни мав прикім бути, тогди се збиткував»* (Хобзей, 2002). Існувало повір'я, що людина не тільки зрікалася Бога, купуючи такого «помічника», але й продавала душу Дияволу. По-друге, жінка, що ненароком вронила дитину й приховала цей факт, могла приректи дитя на перетворення у хованка по досягненню ним семирічного віку. Також можливе перетворення викидня або померлої нехрещеної дитини на хованка. І по-третє, хованка можна було створити самостійно: *«Треба тільки взяти зносок, прив'язати під ліву пахву і носити дев'ять діб. У тім часі не можна ні митися, ні дивитися на образи, ні*

хреститися, ні молитися. Зі зноска по 9 днях вилізе малий домовик. Його належить висадити зараз на піл і годувати несоленими стравами» (Пономарьов, Космина та Боряк, 1991). За іншими версіями – носити яйце під пахвою слід не менше шести тижнів: *«Вірять, що чоловік може із яйця-запортка виховати хованця, носячи те яйце 6 неділь під пахою. Такий хованець сидить звичайно на поду і господар ставить йому від часу до часу трошка молочної їди без соли або квасного молока з попелом із люльки»* (Хобзей, 2002). Вкрай важливо було довести розпочату справу до кінця. Людина, що облишила виношування хованця, зрекала себе на смерть.

Що стосується зовнішнього вигляду хованка, то найчастіше він вбирав людської подобу, однак дуже малого зросту. Він міг виглядати як хлопчик або стариган, однак його незмінним атрибутом є люлька. Також у фольклорі є згадки про те, що цей персонаж може прикидатися ласкою, вужем, змією. Хоча українські горяни здебільшого вірили, що побачити годованця неможливо (таку змогу мав лише господар) (Левкович, 2008).

Людина, що зважувалась завести хованка розраховувала на допомогу в господарстві, збагачення та щастя. За бажання, господар міг тримати декілька хованків, що займалися різними справами: один міг стерегти пасіку, другий – порався в господі, третій – охороняв від злодіїв. Та варто було пам'ятати, що образливе ставлення до цього духа могло призвести до великої біди. Якщо хтось давав хованцю солоної їжі чи кривдив, останній міг розбити весь посуд, вибити господареві око, але може і піти з дому, забравши у хазяїна щастя та достаток газди.

Позбутися хованка за карпатськими повір'ями можна було перекинувши хованка через хату за межу.

Не менш відомими є мавки (нявки, навки, майки, лісовиці). Часто їх ототожнюють з русалками, лісовими німфами, однак, вони складають окрему категорію серед нечистої сили. За народними віруваннями, мавкою могла стати дівчинка, що померла нехрещеною або молода дівчина, що наклала на себе руки: *«Коли дитя “прийде на світ нечисне”, себ то без життя, або хоч живе, а умре не хрещене, то душа його тиняє ся опісля горами і лісами, “кличе своїм родичам та кличе ирсту”... “Як би тото хто зачуў, та аби верг, що має на землю – ци би платок який, ци би удраў на сорочки кавалочок та аби верг и аби казаў: йикис хлопець, то ирщу ки христом светим и даю ти на име Иван (ци як там), гіучьи, то Марійка (або як), и тоги, як верг тот платок, а оно собі здойме и летит до Бога»* (Онищук, 1909). Щоправда, хлопчики також могли ставати мавками. Зазвичай їх уявляли привабливими, однак дуже блідими та худими: *«Нявки – красні з лиця, а сухі йик тріски»* (Хобзей, 2002). Для карпатського регіону притаманним є вірування, що мавки гарні лише з лиця, однак поглянувши на їхню спину, можна побачити нутрощі: *«нявки вігльидают з переду йик дівка, а з заду одверто тіло и витко з неї калюхи»* (Хобзей, 2002). Та побачити їх було практично неможливо: вони жили високо в горах, на полонинах, там, де людина не могла дістатись. Оскільки вони полюбляли танцювати, вірили, що місця їх проживання можна виявити за характерними ознаками: це могла бути пласка кругла галявина з притоптаною травою та мохом (Онищук, 1909).

І хоча в більшості випадків зустріти мавку не просто, контакт із цією істотою не віщував нічого доброго. По-перше, вона могла залоскотати або завести вглиб лісу. По-друге, могла ссати життєві сили людини, призводячи до загибелі останньої. По-третє, вони могли явитись людині, що заснула у лісі. Така мавка починала танцювати і заманювати в гущавину, однак її можна було здолати за допомогою цибулі, часнику або валеріани: *«Як бі ни лук, чеснок, ни одилен зіле Мати синка породила, ми би его взели»* (Енциклопедия вымышленных существ). Також врятуватися від ворожих чар можна було знявши із себе одяг та вивернувши його.

Чорт є одним із найбільш розповсюджених персонажів, що існують у західноукраїнському регіоні та у слов'янській міфології в цілому. Про це свідчить неймовірно велика кількість синонімічних назв, що позначають цю істоту: *антипко, антихрист, анціяш, арідник, біс, бісниця, гурскі, джус, дідько, ирод, люципер, осинавець, пекун, пресподний, рішкатий, хромий, цезби, юда, явида* (Хобзей, 2002). Варто зазначити, що назва *чорт* у регіоні добре відома, проте рідко вживана через належність до табуованих слів. За місцевими віруваннями, вживання слова *чорт* могло привабити нечистого до цієї людини: «Взагалі зі словом чорт обходяться дуже обережно рідко його споминаючи» (Онищук, 1909).

Демонологічні оповіді українців водночас наділяють чорта зооморфними та антропоморфними ознаками (Українознавство. Культура та побут українців). Зазвичай, ця істота описується як людиноподібне створіння, що вкрите шерстю, має роги, рило, хвіст та ратиці. Однак за нагоди чорт може перевтілюватися у тварин (собаку, ворону, цапа, барана, змія) або й у вродливого молодика, молодицю чи навіть попа. Ось як описується чорт у різних джерелах: «Вони являюця разними манірами птицею, животними разними, людьми і [], а настояще в чортячому виді вони чоловікові не являюця, а особливо хрещеному» (Хобзей, 2002).

Його головною метою є усіяка шкода людині. В українській міфології існує навіть своєрідна класифікація чортів:

- «мудрі», що навчили людей добувати вогонь, пекти хліб, орати землю тощо;
- «дурні», що вигадали тютюн та горілку, нецензурну лексику тощо;
- «збиткові», які калічать та заморюють людей і звірів, завдають шкоди по господарству.

Він мав здатність насилати хворобу, викрадати і зводити дівчат, підмінити нехрещених людських дітей на свої «відміни», спокушати людей і «купувати» людські душі тощо.

Найдійовішим оберегом від чорта, за народними уявленнями, є хрест, молитва, «священні» речі, «магічне» коло. Понад усе чорт боїться громових стріл святого Іллі, який під час грози нібито вбиває ними нечистих.

Не менш загрозливим видавався мешканцям Карпат і *упир* (*упирак, опир*). За уявленнями, упир або упириця були мерцями, що після смерті виходили з могил і ссали людську кров, призводячи до хвороб та смерті: «Єго вуйко був опир, він умер, та усе приходи д' нему з гробу і приносив єму, шо єму потрібно було, ци гроші, ци хліба», «Кождий опир йик умрет, то з гроба вилазит дирков и по тім знано опира, бо єго гріб завалений, запалий и маєт дирку до середини», «Є в нас одна одовица, тай чоловік єї був опир, тай він два роки що вечера до неї приходив і мучив єї, мучив, мучив», «А той вопир в ночи фстав, тай с тойі молодой віпив кров» (Хобзей, 2002). В українських говірках зафіксована й істота жіночого роду, що так само як і упир, пила людську кров – *опириця, опирка, упериця, упириця*: «Не йди до сестриці на вечерниці, бо тая систриці опирицьи, тебе зіст» (Хобзей, 2002).

У фольклорі існує кілька пояснень, хто такі упирі і якими вони бувають. З одного боку, якась незрозуміла сила насилає на зародок у материнській утробі злого духа – й дитя народжується схильним до упирства. З другого – упирем начебто стає всякий самогубець, дух якого ненавидить живих, а тому ходить до людей після своєї смерті і п'є їхню кров. Із таких-от уявлень постають образи упиря живого — ще від народження наділеного всіма ознаками упирства, й упиря мертвого – того, що мучить людей після своєї загибелі.

І хоча найпоширенішим образом упира є людська подоба, досить часто він міг приймати вигляд кажана, kota, собаки. Розпізнавати упиря буцімто можна було по шести пальцях на руках і ногах, а після смерті – по свіжому, червоному обличчю.

Упирі як представники потойбіччя, крім того, не мають тіні й не можуть переходити межі, яка уособлює кордон між світом померлих та світом живих. За життя упирі ніколи не лягають спати до святих образів головою, тільки ногами. І якби хто перевернув їх навпаки, то вони лежали б так довіку. Адже вони нечиста сила, яку християнські символи знешкоджують.

Для цієї істоти було властивим мати дві душі, одна з яких навіть після смерті залишалася у тілі померлого і завдавала шкоди всім оточуючим.

На Закарпатті існують уявлення про декілька різновидів упирів, залежно від того, де який з них перебуває. Наприклад, лісовий упир «живе в лісі й тут нападає на людей вночі і в полудень. Уявляють його, як високого, сухого чоловіка, з червоними злими очима. У руках має кістку з людського стегна, яку гризе, аж лісом йде гомін. Вночі приходять до людських будинків і ту кістку кидає у вогонь, який розлітається на всі боки. Курить люльку, в якій світиться велика розжарена вуглина. Завдяки цьому вночі його можуть помітити мандрівники далеко в лісі. Хто його побачить, звичайно німіє» (Тиховська, 2016).

В цьому регіоні також існують перекази про водяних упирів, котрі вважаються найстрашнішими. Ними стають ті «двудушники, що утопилися». Водяний упир подібний своєю семантикою до русалок: «Він тільки і чекає на людей, щоби їх схопити і затягнути до води. Навіть в самий полудень інколи пливе як труп вниз по воді. У темні ночі сидить над берегом річки або бігає берегом і виє страшним голосом. Його найбільше бояться, бо його сила незвичайна і проти нього нема, звичайно, допомоги, коли він хоче когось згубити. Потім, протягом кількох днів жертву з'їдає». Але якщо русалками стають звичайні утоплені дівчата, то водяними упирями – чоловіки-двудушники. На відміну від упиря лісового, водяний з'їдає труп людини, а не її кров. Метафорично – він не прагне увібрати у себе чуже життя через випиту кров, а навпаки – через поїдання мертвого тіла умовно прилучається до потойбіччя (Тиховська, 2016).

Згідно з народними віруваннями, якщо тіло упиря «в гробі розрубати, воно буде свіже і з нього бризне кров. Та нечиста душа за допомогою випитої крові, немовби зматеріалізувалася». Тому способом боротьби з цим демоном вважався не тільки осиковий кілок, забитий у серце, чи срібна куля, але й випускання крові. Втративши кров своїх жертв, упир нібито позбувається своєї надприродної сили, і його можна «перемогти в боротьбі, якщо хоч трішечки випустити з нього крові» (Тиховська, 2016).

Після смерті упир здебільшого лежить у труні долілиць, коли ж застають його перевернутого обличчям догори, то все там у страшному безладі, а сам мрець дивиться на людей "попід руку".

Знешкодити упиря можна, пробивши йому груди осиковим кілком, посікши його на кавалки або вбивши два зубці із борони за вухами. Такі жорстокі звичаї були відомі в багатьох народів. Приміром, в Англії, де самогубців вважали вампірами, їх ховали на перехресті доріг, перед тим пробивши кілком наскрізь. А в Шотландії самогубців ховали у глибоких печерах, аби їхній дух не міг вийти й нашкодити живим.

Висновки

В традиційній міфології Карпат виділяється значна кількість міфологічних персонажів. Цей факт зумовлюється тим, що середа проживання була дуже специфічною і сприяла формуванню стійких забобонів та вірувань в надприродні сили, що знайшли своє втілення у різноманітних персонажах нечистої сили. Таким чином людина намагалася пояснити події та явища, що відбувалися з нею, а також

сформувати комплекс мір поведінки та ритуалів, що могли убезпечити її від надприродних негативних впливів.

В цій роботі автор виділив 2 основні класифікації, що допомагають найбільш детально сформувати образ представника нечистої сили. Крім того, були проаналізовані основні характеристики таких фольклорних персонажів карпатського регіону, як: хованець, мавка, чорт, упир.

Список використаних джерел

- Левкович, Н. (2008). Демонологічні вірування українців про домашнього духа-опікуна (на сучасних матеріалах Бойківщини та Західного Полісся). *Фольклористичні зошити*, 11, 113-122.
- Онищук, А. (1909). *Матеріали до гуцульської демонології. Матеріали до української етнології*. Львів: НТШ.
- Пономарьов, А. П., Космина, Т. В. & Боряк, О. О. (1991). *Українці: народні вірування, повір'я демонологія*. Київ: Либідь.
- Попов, В. С. (2011). Проблемы происхождения суеверий. *Аналитика культурологии*, 20, 158-161.
- Саенко, Ю.В. (2006). Психологические аспекты изучения суеверий. *Вопросы психологии*, 6, 85-97.
- Тиховська, О. (2016). Психологічне підґрунтя образу дводушника в українській міфології. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*, 2(36), 242-248.
- Українознавство. Культура та побут українців*. Retrieved from: <http://ukrajinoznavstvo.org.ua>
- Хобзей, Н. (2002). *Гуцульська міфологія. Етно-лінгвістичний словник*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України.
- Хусаинова, Р.М. (2014). Нечистая сила в русских народных сказках. *Вестник Башкирского университета. Филология и искусствоведение*, 19(1), 164-169.
- Черепанова, О.А. (1983). *Мифологическая лексика Русского Севера*. Ленинград: Изд-во Ленинградского университета.
- Энциклопедия вымышленных существ*. Retrieved from: <http://www.bestiary.us/mavka/ru>